

Anneli Baran

Eesti kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema peamised uurimisvaldkonnad on eesti keele fraseoloogia, kujundlike keelendite mõistmine, kujundkõne kasutamine internetikeskkonnas

Termini *kõnekäänd* kujunemisest

Tänavu täitub termini *kõnekäänd* esmakasutusest 200 aastat. Kuidas see oskussõna eesti keelde tuli? Miks tekkis üldse vajadus teha vahet kõnekeele kujundlike ilmingute vahel ja kes olid uudse sõna esimesed juurutajad?

Rääkides vanimatest eestikeelsetest oskussõnadest, ei saa mööda vaadata eesti kirjakeele varasemat arengut tugevalt mõjutanud saksa keelest. Eesti kirjakeele ning ühtlasi rahvaluuletekstide olulisemates varasemates allikates ei kasutata vanasõnadest erinevate rahvapäraste väljendite – üksikjuhtude kujundlike iseloomustuste – nimetusena mitte eestikeelset terminit *kõnekäänd*, vaid tuuakse näitetekstide loendid ära võõrkeelsete pealkirjade all. Tuleb meeles pidada, et vanemate väljaannete koostajateks olid enamasti saksa päritolu kirikuõpetajad, kelle emakeeleks oli saksa keel, eesti keeles toodi ära üksnes tekstinäiteid, mistõttu ei saagi neist leida eestikeelseid termineid. Nii kasutatakse ütluste näidete kohta ladinakeelset üldnimetust *Proverbia* 'vanasõnad' või saksakeelset terminit *das Sprichwort* 'vanasõna'. Kui ka kohtab mõnd muud sõna, siis on selleks *die Redensart*.

Saksa keeles on kõnekeelsete kujundlike ütluste kohta olnud sajan-deid peaaegu võrdselt kasutusel kaks terminit: *die Redensart*, otsetõlkes 'kõne viis', ja *die Redewendung*, mida võiks tõlkida kui 'kõne pööre' (sks *wenden* 'pöörama, ümber pöörama'). Kuigi peaaegu sünonüümsed, näib keelekasutuses olevat esimene küll eelistatum. Iseäranis seostatuna vanasõnaga – termin *die sprichwörtliche Redensart* 'vanasõnaline väljend' levis ja saavutas oma populaarsuse 19. sajandil, nagu nähtub tollal ilmunud

populaarsetest teostest (Seiler 1922). Seesugune traditsioon on säilinud saksa keeles tänini. Sõna *die Redewendung* (ka lihtsalt *die Wendung*) kohtab saksakeelses teaduskirjanduses siiski harvem terminist *die Redensart*. Kõrvuti nende kahega kasutatakse just vanemas kirjanduses kõnekäänu tähenduses vähesel määral ka terminit *die Phrase* 'fraas'¹.

Eesti rahvaluule lühivormide esimeseks tähelepanuväärseks allikaks on Salomo Heinrich Vestringi käsikirjaline eesti-saksa sõnaraamat „Lexicon Esthonicum Germanicum” (koostatud u 1710–1720, trükkis 1998). Leksikonist leiab rikkalikult maarahva murdesõnavara, sh vana-sõnu, piltlikke väljendeid jmt. Varasematest publikatsioonidest peetakse silmapaistvaimaks Anton Thor Helle teost „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache” (1732). Selles toob autor peale grammatika ja sõnastiku osa ära ka loendi, mille on pealkirjastanud „Proverbia Esthonica oder Ehstnische Sprüchwörter”. Samasuguse materjali leiab pea viiskümmend aastat hiljem August Wilhelm Hupeli teosest „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte” (1780), kuna Hupel toetus teadaolevalt suuresti Helle kogutule. Mõlema grammatika sõnaraamatu osast leiab saksakeelse *Sprichwort* vastena *wanna sanna*. Kõnekäände märkivat eestikeelset terminit neis teostes ei kohta, kuigi keelenäidete seast leidub vanasõnade kõrval ohtralt piltlike väljenditena määratletavaid tekste. Nii Helle kui ka Hupeli teoses on leidnud koha aga huvitav sõnapaar *käänid ja väänid* 'Ausflüchte' (sks *die Ausflucht* 'põige; ettekääne'). Tegelikult esineb see juba Vestringil, mis kinnitab arusaama, et Helle (ja tema kaudu omakorda Hupel) ammutas rahvapärast keeleainest just sellest käsikirjast. (Krikmann 1986)

Erinevalt Hellest leidub aga Hupeli sõnaraamatu saksa-eesti pooles selle fraasi juures mõnevõrra pikem selgitus. Nimelt toob ta märksõna *Ausflüchte* juures eestikeelsete kasutusnäidetena peale mainitud sõnapaari veel noomeni *liig könne* ja ühendi *ärrä käändlema sõnnu* (seejuures pidades kumbagi pigem tartu keelele iseloomulikuks). Hupel esitab ka saksakeelse märksõna *das Wort* ('sõna') juures ühendi *Worte verdrehen* tähenduses 'sõnna ümbre käändma'. Paraku jääb vastuseta, kas ta võis seesuguse keelilise tegevuse all silmas pidada üksnes murdekeeles kõnelemist või ka kõnekäänulaadsete keeleilmingute kasutust.

¹ Tuleneb kreekakeelsest sõnast *phrasis* ja tähendab 'väljendusviis, stiil'.

Hupeli grammatikas sisaldub aga huvipakkuv peatükk „Von etlichen Idiotismen²”, kus vaatluse alla on võetud sõnaühendid, mida olevat võimalik omandada üksnes sõnaraamatu abil. Hupel räägib eestlaste kõnepruuki kuuluvatest ja üksnes eesti keelele omastest keeleilmingutest, mainides sõnade ja sõnaühendite kõrval ka pikemaid üksusi, mida märgib sõnaga *die Redensarten* (tuues näitena *kes jummal sedda teab, pääw pääwalt, pääv lähhäb loja*). Erinevalt lühivormide uurijast Ingrid Sarvest (1964: 97–125) ei pea siinkirjutaja seda sõna Hupeli kasutuses aga siiski mitte kitsalt kujundlikku väljendit märkivaks terminiks, kuna selle sagedas kasutus mitte ainult ühes peatükis, vaid läbivalt kogu grammatikas osutab pigem erisugustele tähendustele (kõneviis, fraas, lause).

Möödus tervelt 36 aastat, enne kui Otto Wilhelm Masing toob saksa päritolu pastoritele eesti keele õppevahendina mõeldud brošüüris „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” (1816) teiste uute sõnade seas ära ka *kõnekäänd* ning seda vastena saksakeelsele sõnaühendile *Wendungen der Sprache*. Sealsamas esitab ta küll ka sõna *laulo käänud* (*im Gesange Übergänge*), millele järgneb erinevalt esimesena nimetatust ka pikem saksakeelne selgitus. Masing kasutab sõna *kõnekäänd* publikatsiooni saksakeelsele sissejuhatusele järgnevas eestikeelses pöördumises, milles arutleb kohati üpris kriitiliselt võõrsõnade ja võõrväljendite emakeelde tungimise üle: „Asusid sest ajast mitmed kõnekännud, ja asjata ülleswoetud Kreka ja Prantskele sannad meie ramatutesse, ning perrisid maad meie suus”. (Masing 1816) Teksti sees sõrendatuna esitatud kõnekäänu mõistet ta pikemalt sealkohal lahti ei seleta ning toob selle uuesti põhitekstile järgnevas eelmainitud sõnaseletuste nimistus nende, „kellele mõndagi võib ehk tunduda tundmatu, kahtlane või meelevaldne” [siinkirjutaja tõlge]. Ka sama 1816. aastaga dateeritavas kirjavahetuses Johann Heinrich Rosenplänteriga kasutab Masing oma erandlikult eesti keeles kirja pandud kirjaridades uut terminit (küll seostades seda hoopis teise saksakeelse terminiga), rõhutades taas kord eesti keele kasutamise tähtsust maarahvale mõeldud kirjasõnas:

„Et nüüd neist ennestest kegi head enneselle ej woi sada, siis omme-tige nemad sest polest woiwad kassuks tulla, mis üks ehk teine tark ja kelemoistja mees neie pärast teiste õppetuseks wõttab üttelda, ja ühhe

² Sks *Idiotismus* on vananenud keeletermin tähistamaks idioomi ehk keelele ainu-omast püsiühendit, mis on raskesti tõlgitav.

ehk teise sanna ja kõnekäno (*Phrase*) jurde seletuseks ehk paranduseks lisada”. (Masing 1816: 144)

Seegi seik kinnitab veelgi, et just Masing oli see isik, kes tõi eesti keelde termini *kõnekäänd*. Paraku ei suutnud aga uus sõna mingil põhjusel levida ning pidi jääma ootama oma aega.

Tolle aja olulisimaks eesti keele arendamisega tegelevaks väljaandeks olnud ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” (1813–1832) publitseeriti Johann Heinrich Rosenplänteri eestvõttel muu hulgas ka vanasõnu ja piltlikke väljendeid, kuid nende nimetamiseks kasutati taas üksnes saksakeelseid termineid.

Eesti rahvaluule lühivormide olulise allikana 19. sajandist saab välja tuua Friedrich Reinhold Kreutzwaldi käsikirjalise vanasõnade ja kõnekäändude kogu (koostatud 1860. aastate alguses, lõpetatud 1864), mis koosneb u 1000 üksusest ja on üks mahukamaid omasuguseid.³ Paraku puudub sellel kogul sisule viitav nimi ning seda põhjusel, et autor jättis käsikirja pealkirjastamata. Kreutzwald toetus suuresti Hupeli teoses toodule, aga lisas ka enda loomingut ja lähematelt kaastöölislalt saadut. Oluline on silmas pidada tööka, et Kreutzwaldi käsikirjaline materjal leidis tee järgmistesse trükistesse, mis omakorda said allikateks järgnevatele trükistele.

Kuigi võiks eeldada, et Kreutzwald nägi erinevusi rahvapäraste ütluste puhul, ei saa tema kirjavahetusest oma kaasaegsetega – mis aitab tema käsikirjas selgust saada – välja lugeda kõnekäänu kui termini eestikeelset kasutamist. Põhjus peitub taas kord keelekasutuses, kuna tollased haritlased suhtlesid omavahel saksa keeles. Pigem näib, et Kreutzwald koguni vältis seesugust vahetegemist, mainides siin-seal vanasõnadena ka neid tekste, mida tollases saksakeelses kirjanduses tavatseti tähistada pigem terminiga *die sprichwörtliche Redensarten*. Võib ainult oletada, et ehk oligi just seesuguses vanasõnale viitavas seoses peidus põhjus, miks Kreutzwald eelistas siiski kõnelda neist pigem kui vanasõnadest. Samasugust vanasõnadekeskset lähenemist kohtab ka eesti keele ja rahvaluule olulisimas varaseimas allikapublikatsioonis, Ferdinand Johann Wiedemanni teoses „Aus der inneren und Äusseren Leben der Ehsten” (1876). Selles sisaldub saksakeelse pealkirjaga alapeatükk „Sprichwörter und sprichwörtliche

³ Käsikiri Eesti kirjandusmuuseumi kirjandusloolise arhiivi käsikirjade osakonnas (KM KO f. 63, M.4:23).

Redensarten, Sentenzen, geflügelte Worte”, mis otse tõlgituna kõlab ’vanasõnad ja vanasõnalised ütlused, laused, lendsõnad’. Küll leiab aga eestikeelse termini *kõnekäänd* Wiedemanni seitse aastat varem ilmunud eesti-saksa sõnaraamatust (1869), kus ta kasutab seda lausa kahel moel. Nii leiab selle märksõna *kään* alt: *kõnekäänid* ’Wendungen, Ausdrücke in der Rede’. Ent sealsamas on ka teine märksõna, milleks on *käänd*, millele toob autor saksakeelseid vasteid märksa rohkem: *Redewendung, Redesatz, Redeweise, Wortform*. Vastete seast puudub üksnes tavapärase *die Redensart*. Kahe märksõna ühisosaks on saksakeelne *die Wendung*, nagu oli ka Masingul.

Wiedemanni sõnaraamatu teise trüki toimetamine (ilmus 1893) usaldati Jakob Hurdale. Ühtlasi täiendas ta olemasolevat sõnavara omalt poolt ligi 10 000 uue sõnaga, mille Wiedemann oli kogunud pärast raamatu esitrüki ilmumist. On väga hästi teada seegi, et koostöö oli vastastikune. Nimelt kasutas Wiedemann oma publikatsioonides rahvaluule ja rahvaliku kõnepruugi näidetena suuresti just Hurda kogutut. (Krikmann 2006)

Eesti rahvaluule suurkogumiste korraldaja, rahvaluule- ja keeleuurija Hurda põhihuviks olid kindlad pärimuseliigid, mida ta tavatses nimetada vanaks varanduseks ehk vanavaraks. Nii märgib ta oma olulisimates rahvaluule kogumise üleskutsetes 1888. aastal ajalehe Olevik eri numbrites rahvalaulude, juttude ja kommete seas küll eesti rahva vanasõnu (ehk „tarkuse terasid”) ja mõistatusi, aga mitte kõnekäänuna määratletavaid keeleilminguid. Samas oli Hurt Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena avaldanud peaaegu kaksikümmend aastat varem (1871) Eesti Postimehe lisalehe vahendusel üleskutse, milles kutsus ennemuistsete juttude, rahvalaulude, mõistatuste ja vanasõnade kõrval paberile panema ka „tähtsaid kõnekäände ja mõnesugused arvamised, kas loodud asjadest või muust, mis inimese südant liigutab ja teda mõtlema paneb” (Hurt 1871). Kuigi ütlusfolkloori laekus kogumistöö tulemusena järgnevatel aastatel rikkalikult, ei eritletud neid vanasõnadest ning see teeb nende üksuste arvulise väljatoomise keerukaks. Andmaks aimu saadetiste mahust, toon siinkohal laekumised aastatest 1872–1875: rahvalaule 1076, jutte 189, mõistatusi 927, vanasõnu ja kõnekäände 3132. (Saukas 2004: 168) Nagu arvudest näha, on ütluste osakaal märkimisväärne. Siiski ei maini Hurt vaid mõni aasta hiljem, 1875. aastal ilmutatud rahvaluule publitseerimise kavas enam kõnekäände, vaid kõneleb üksnes „vanast tarkusest ehk vanadest

mõistusõnadest”⁴ Sellest, et Hurt siiski oli väga hästi teadlik kõnekäänu olemusest, annab aimu 1871. aastal ilmunud kirjutis „Kas eestikeelele uusi sõno tarvis“, milles ta räägib uute sõnade tulekust keelde, toonitades:

„Tuleb uus sõna ehk kõnekäänd lugedes ette, siis ei tohi meie enam nuriseda ja uriseda, et ta ette tuleb, vaid peame temalt üksi passi nõudma, kas tal õigus ette tulla ja Eestikeeles kodaniku passi nõuda”.
(Hurt 1871: 130)

Sellega märgib Hurt väga õigesti, et sarnaselt sõnadega sugenevad kõnekäänudki keelde teiste keelte vahendusel, st need on suuresti laenulise loomusega.

Oma hilisemates pöördumistes loobus Hurt aga vähehaaval erinevate rahvaluuležanride alaliikide täpsemast eristamisest. Üha tugevamalt koondus rahvaluulekogujate põhitähelepanu regilauludele. Ehk on ka see põhjuseks, miks teisedki Eesti Kirjameeste Seltsiga seotud rahvaluuletöö eestvedajad jätkasid sama liini, nimetades oma üleskutsetes rahvaluule kogumiseks lühivormidena ikka üksnes vanasõnu ja mõistatusi (nt J. Jõgever 1886 ajakirjas Oma Maa, J. Kunder 1886 ajakirjas Meelejahutaja, M. J. Eisen 1887 ajalehtedes Olevik ja Postimees).

Samas leidis seltsi liikmete seas huvilisi, kes avaldasid käsitlusi rõhuasetusega just rahvaluule väikevormidel. Nii esitab kooliõpetajast rahvaluuleentusiast Joosep Kapp esimese ülevaate eesti vanasõnadest oma artiklis „Vana-sõna” (Kapp 1873), tuues eraldi välja ka kõnekäänud:

„Ütleb aga rahvas ühte paljast asja, ilma täieliku mõtteta, ehk ühte poolikut mõtet välja, siis ei ole see mitte vanasõna, vaid meie võime niisugusid rahva avaldamisi vana-sõnaliseks kõnekäänuks nimetada, nagu „Enneaegne vader”, „Kül ilm õppab”, „Anna aega adra seada!”, “Kuri karjas“ jne” (Kapp 1873: 38).

Nagu näha, mõistab ka Kapp kõnekäändu mitte omaette liigina, vaid sarnaselt varasemate keele- ja rahvaluuleuurijatega millenagi, mis genuiinselt seotud vanasõnaga.

Kui heita pilk tollastele teaduslikele väljaannetele, siis näiteks „Eesti kirjanduse ajaloo” rahvaluulele pühendatud esimeses osas (1899) mainib

⁴ EKmSi protokollid 1875. Kaheksas koosolek: 26. ja 27. septembril, Tartus. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875. Tartu, lk 101.

Tõnu Sander ka kõnekäände, eritledes neid millenagi, mis paiknevad vanasõnade ja mõistatuste vahel. Ühtlasi iseloomustab ta seda tüüpi tekste ka lähemalt:

„Iseäralise vaheosa vanasõnade ja mõistatuste vahel sünnitavad nõndanimetatud kõnekäänud. Nende waral annab keel sõnades ilmuwale mõttele nägusama näo, kenama kuju; nende waral püüab ta kõne sisu piltlikult kuuljale selgemaks teha”. (Sander 1899)

19. sajandi lõpul välja antud sõnastikest leiab termini *kõnekäänd* üksnes Ado Grenzsteini väljaandest „Eesti sõnaraamat” alapealkirjaga „1600 uut ja wõerast sõna korjanud ja (Saksa sõna lisandusega) Eesti keeles selgitanud A. Grenzstein” (1884). Autor toob kõnekäänu saksa vastena *die Phrase* ning selgitusena ’ütlemisselge, kõnelemise pruuk, mingi isesugune lause’. Samas arvab ta kõnekäänu kategooriasse „Kahtlased uued sõnad”, pidades seega keelendit pigem ebasobivaks. Seda ligi 70 aastat hiljem Masingu pakutust!

Nagu eeltoodust näha, ei saanud kõnekäänust kinnistunud terminit veel 19. sajandi lõpuks. Asjaolu, mis annab veelgi tunnistust ühe praeguses eesti keeles vägagi hästi kodunenud sõna vaearikkast teekonnast. Võib ainult oletada, et ehk oli üheks põhjuseks kõnekäänu kahetine loomus, milles oma osa saksa keele mõjudel. Näiline iseseisvusetus ja seotus vanasõnadega on jätnud kõnekäänu tarvitusele jälje, mis tegelikult püsib eesti keeles praeguseni. See ei tohiks aga olla põhjuseks üldse mitte kasutada õnnestunud oskussõna, mis peegeldab väga täpselt sisu – igapäevases kõnes ette tulla võivaid ootamatuid kujundlikke käändeid.

Viidatud kirjandus

Jakob Hurt. Keelemees. 2012. Toimetanud J. Peebo. Tartu: Ilmamaa.

Hurt, Jakob 1871. Mis lugu rahva mälestustest pidada. – Eesti Postimehe lisaleht 26, 153.

Hurt, Jakob 1871. Kas eesti keelele uusi sõno tarvis. – Eesti Postimehe lisaleht 22, 130.

Kapp, Joosep 1873. Vana-sõna. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873. Tartu.

Krikmann, Arvo 1986. Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes. Tallinn: Valgus.

Krikmann, Arvo 2006. Tekstide päritolust ja rahvaehtsusest Kreutzwaldi vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas. Ettekanne Akadeemilise

- Rahvaluule Seltsi koosolekul 22. veebruaril 2006. https://www.academia.edu/4630122/Tekstide_p%C3%A4ritolust_ja_rahvaehtsusest_Kreutzwaldi_vanas%C3%B5nade_ja_k%C3%B5nek%C3%A4%C3%A4ndude_k%C3%A4sikirjas
- Masing, Otto Wilhelm 1816. Ehstnische Originalblätter für Deutsche. Dorpat.
- Sander, Tõnu 1899. Eesti kirjanduse ajalugu. I jagu. Rahvaluule. Jurjew (Tartu): Sööt.
- Sary, Ingrid 1964. Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisest ning uurimisest. – Eesti rahvaluulest = Об эстонском фольклоре. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, 97–125.
- Saukas, Rein 2004. Mõistatuste kogumine Eesti Kirjameeste Seltsis aastatel 1872–1893. – Mäetagused 26.
- Seiler, Friedrich 1922. Deutsche Sprichwörterkunde. München: Beck.

OK